

**СПІВРОБІТНИЦТВО ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ
У СФЕРІ ПОЧАТКОВОЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ**

У статті охарактеризовано стан початкової народної освіти в Харківській губернії у середині XIX століття. Визначено, які завдання ставили перед собою представники громадського руху в сфері початкової освіти і методи вирішення цих завдань. Відображено результати співпраці органів місцевого самоврядування з державними органами влади.

Ключові слова: громадськість, реформа, початкова освіта, органи місцевого самоврядування.

В статье охарактеризовано состояние начального народного образования в Харьковской губернии в середине XIX века. Определено, какие задания ставили перед собой представители общественного движения в сфере начального образования и методы решения этих заданий. Отображены результаты сотрудничества органов местного самоуправления с государственными органами власти.

Ключевые слова: общественность, реформа, начальное образование, органы местного самоуправления.

The present paper considers how the state authorities of Kharkov province collaborated with the public bodies in the field of primary public education in the second half of the 19th century – at the beginning of the 20th. The problem raised in the paper is considered as a component of the history of formation and development of civil society. This paper also gives a critical review of the state of the primary education shortly before the introduction of the 60-70s reforms in the 19th century. The author analyses the local authorities' activities in establishing primary public education, since the public bodies achieved greater success in development of education through their participation in these activities. The paper establishes the measures the public bodies take and the methods they use to introduce general primary education in the province. The author reveals reasons for the government authorities, low activities in the field of primary education in the second half of 19th century. The paper points out how the 1905-1907 revolution in the Russian Empire influenced the government's educational policy. The paper establishes the spheres of government authorities and public bodies, collaboration in the field of primary public education.

Key words: public bodies, reform, primary education, local authorities, teaching personnel.

Постановка проблеми. Співпраця громадськості Слобожанщини і державних органів влади в галузі розбудови початкової освіти залишається недостатньо вивченою частиною вітчизняної історії. Частково це пояснюється тим, що держава тривалий час займала пасивну позицію в сфері народної освіти і лише після появи державного законопроекту про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти у земських губерніях розгорнулася плідна співпраця органів місцевого самоуправління та державних органів.

Аналіз актуальних досліджень. Праці сучасників тих подій акцентують увагу на окремих аспектах історії педагогічного і громадського руху [39], розглядають окремі сторони процесу розбудови початкової народної освіти – принципи і джерела фінансування [4; 20; 27; 45], перегляд навчальних програм [22] тощо. Цінними є також праці 1910-х років [8; 20; 35; 45], у яких автори аналізували й узагальнювали досвід введення загальної початкової освіти, але вони не могли охопити усі складні сторони процесу становлення початкової народної освіти, оскільки він ще тривав.

Радянські історики обійшли увагою цю тематику, оскільки ігнорували сам факт існування цього законопроекту. Запровадження обов'язкового початкового навчання замовчувалось навіть у спеціальних наукових дослідженнях присвячених історії освіти. Зустрічаються поодинокі повідомлення про існування цього проекту [23, с. 186–188], а про його реалізацію згадки з'являються у середині 80-х років XX століття [14, с. 131]. Тому й тематика участі представників громадськості у реалізації цього проекту майже не розглядалась. Зацікавленість темою зростає з початку 90-х років XX століття [13, с. 73; 26, с. 41]. У ряді сучасних дисертаційних досліджень було розглянуто окремі аспекти запровадження загальної початкової освіти в земських губерніях України [7, с. 11; 16, с. 11; 18, с. 15]. Джерельною базою даної статті є нормативні акти [30], видання харківського земства [10; 11; 12; 31], періодичні видання [5; 32; 41; 48], а також матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО).

Мета статті полягає у розгляді стану початкової народної освіти в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття, усього комплексу ініціатив та заходів,

спрямованих на реалізацію зазначеної мети, що включали розширення мережі навчальних закладів, залучення до навчання усіх дітей шкільного віку, змін у навчальних програмах, забезпечення навчальних закладів педагогічними кадрами, а також участі в цих процесах громадського руху через органи місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Необхідність запровадження обов'язкової початкової освіти утвердилась у громадській думці одразу ж по запровадженню реформ 60-х – початку 70-х років XIX століття, якими громадськість була допущена до справи народної освіти. Особливо активно в цьому напрямку діяли земства, які майже одразу із своїм виникненням розробили проекти запровадження обов'язкової початкової освіти для усіх дітей шкільного віку. Вже на першому засіданні харківського губернського земства на розгляд було винесено пропозицію запровадити обов'язкове навчання для дітей тих поселень, де вже існували школи [6, оп. 1, спр. 15, арк. 50]. Проте гласні земської управи відклали питання обсягів участі земства у розбудові системи освіти. Проблема розвитку системи початкової освіти у Харківській губернії складалась з наступних елементів – необхідність організації початкових шкіл у сільській місцевості, визначення оптимального типу школи з урахуванням місцевих можливостей і потреб, розбудова мережі таких шкіл і забезпечення цих шкіл педагогічними кадрами. При цьому необхідно зазначити, що стан початкової народної освіти на Харківщині в переддень земської реформи був досить тяжким. Одна початкова школа припадала на 5 тис. чоловік населення. Загалом діяли 343 школи, з них 67 практично не мали засобів для існування і ще 222 перебували на межі закриття [6, оп. 1, спр. 15, арк. 50].

Повітові земства діяли більш плідно в цьому напрямку. У 1877 році на повному утриманні земств перебували 58 шкіл у Старобільському, 30 шкіл у Вовчанському, 6 у Куп'янському і 1 у Лебединському повітах. Допомогу від земств отримували 193 школи, повністю за рахунок сільських громад працювали 40 початкових шкіл і з них 37 у Зміївському повіті [42, с. 337–339].

Ситуація в самому Харкові була дещо кращою. Серед мешканців міста в середині 60-х років XIX століття письменних нараховувалось 36,9% [29, с. 223]. За рівнем писемності серед губернських центрів європейської частини Російської імперії Харків посідав 9-е місце (45,5% письменних чоловіків і 26,8% жінок), а в Україні за цим показником його випереджав лише Київ [2, с. 27]. Запроваджена 1870 року реформа міського управління вступила в дію у Харкові наступного року. У 1871 році новостворена Міська дума прийняла під свою опіку 3 міських початкових училища – перше та друге парафіяльні та безплатну школу для дівчаток, у яких загалом навчалось 375 дітей [9, с. 1]. Вважаючи своїм головним завданням в сфері освіти запровадження обов'язкового початкового навчання Міська дума діяла досить повільно. За перші 20 років свого існування міське самоуправління відкрило лише 7 початкових училищ. З них 6 були відкриті за перше десятиріччя і одне, до того ж на пожертви, у другому десятиріччі [1, с. 308].

Представники громадського руху швидко усвідомили, що без державної підтримки зусиль земств та інших органів місцевого самоврядування буде абсолютно не достатньо для запровадження загальної початкової освіти. Однак до кінця XIX століття уряд відсторонився від питань розбудови початкової народної освіти, мотивуючи таку позицію браком коштів.

У 90-х роках XIX століття громадський рух за початкову народну освіту значно зміцнів і набув більш організованих і чітких форм. Майже 70% земств Росії, і серед них Харківське, подають клопотання про затвердження обов'язкового початкового навчання. Харківські губернські збори у 1896 році поставили перед училищною комісією завдання розробити план створення структурованої шкільної мережі з метою поступового охоплення освітою усіх дітей шкільного віку. Розробку плану і правил запровадження загальної початкової освіти було завершено у 1898 році. Спочатку планувалось залучити до початкової освіти усіх хлопчиків і 20% дівчаток у віці від 8 до 12 років тобто 60% дітей цієї вікової категорії. Асигнування губернського земства на початкову освіту були збільшені до 200 тис. рублів. Також були розроблені санітарно-гігієнічні норми для шкільних приміщень, встановлено максимальне навантаження на вчителів (максимум – 80 учнів на одного вчителя), запроваджувалась територіально-навчальна одиниця – шкільний район радіусом у три версти зі школою у центрі [36 с. 8–11]. Проте ставлення уряду до проблем початкової освіти не змінилось. Так, у 1902–1903 навчальному році на утримання початкових

училищ Харківщини було витрачено 748,9 тисяч рублів. Із них 383 тисячі (51%) надали земства, 108 тисяч (14%) – сільські громади, 100 тисяч (13%) – міські громади і лише 46 тисяч (6%) надійшли від держави [24, с. 153]. Низький рівень участі уряду у вирішенні питань народної освіти гальмував розбудову шкільної мережі.

На початок ХХ століття вимога запровадження обов'язкової початкової освіти виходить на політичний рівень. Під час революції 1905–1907 років це проявилось особливо яскраво. Перший загальноросійський з'їзд вчителів, скликаний у 1905 році, прийняв ряд суто політичних резолюцій – скасування смертної кари, скликання установчих зборів тощо. Серед специфічних освітніх вимог були: запровадження загальної безплатної початкової освіти; створення єдиної структурованої освітньої системи; заборона викладання релігії в школі; гарантії свободи викладання, у тому числі й місцевою мовою; місцевий контроль над освітою; право установ та приватних осіб відкривати нові школи [43, с. 339]. Перший та другий селянські з'їзди до своїх рішень внесли пункти про запровадження обов'язкової початкової освіти [34, с. 119]. Представники урядових кіл з одного боку були змушені, особливо на початку революції, йти на поступки, з іншого боку не могли повністю ігнорувати назрілу необхідність змін в галузі народної освіти. Міністерство народної освіти, враховуючи досвід громадської діяльності по розбудові початкової освіти, почало співпрацювати з органами місцевого самоврядування.

Урядова комісія подала законопроект про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти на розгляд Державної думи 20 лютого 1907 року [21, с. 456]. Частина урядовців поставилась до проекту вкрай негативно [47, с. 10], критиці піддали також діяльність Міністерства народної освіти [32, 1908 – 6 грудня], проект так і не був підтриманий і не набув сили закону. Тим не менш саме його положення визначили урядову політику в галузі народної освіти на найближчі десять років. Фахівці міністерства розробили єдині форми таблиць для створення проектів шкільної мережі якими мали користуватись губернські й повітові земства [31, с. VI].

В Харківській губернії складати план шкільної мережі почали у червні 1907 року. В основному план базувався на правилах і вимогах 1898 року. Зміни стосувалися запровадження загальної початкової освіти і зменшення навантаження на одного вчителя з 80 до 60 учнів [10, с. 2]. Для кожного повіту проекти мали складати окремо губернською та повітовими управами, потім проекти порівнювали, корегували і виробляли єдиний проект, який мало затвердити Міністерство народної освіти.

З повітів Харківської губернії першим був затверджений проект шкільної мережі Вовчанського повіту. У цьому проекті були визначені витрати на будівництво нових шкіл, виходячи з кількості учнів в школі. Кожні 30 учнів складали один комплект. На будівництво однокомплектної школи необхідно було витратити 6 тис. крб., двокомплектної – 8, трикомплектної – 10, чотирикомплектної – 12,5 і п'ятикомплектної – 16 тис. крб. Необхідно зазначити, що ці цифри дещо відрізняються від наведених у проекті губернською управою. Вартість будівництва шкільних приміщень губернське земство оцінило таким чином: однокомплектна школа – 5,6 тис. крб., двокомплектна – 7,8, трикомплектна – 11,6, чотирикомплектна – 13,6 і п'ятикомплектна – 17,6 тис. крб. [27, с. XVII–XVIII].

У 1908 році Харківська земська управа завершила підрахунок усіх витрат на запровадження загальної початкової освіти в губернії. Сума становила 15 мільйонів крб. Провівши консультації з повітовими земствами, розглянувши можливість будувати замість суцільно цегляних приміщень дерев'яні, які потім обкладали цеглою, губернська управа знизила загальну суму витрат до 9 мільйонів крб. [11, с. 31–32]. Зменшена більш ніж на третину сума все ж була занадто високою для місцевого самоврядування Харківщини. Земство прийняло рішення звернутись по допомогу до уряду. Було подане клопотання про рівну участь земства і Міністерства народної освіти у запровадженні обов'язкової початкової освіти в Харківській губернії. Подібні клопотання подали й інші земства Росії. Клопотання Харківського земства було підтримане. Уряд постановив щорічно виділяти на будівництво нових шкіл по 300 тис. крб. [11, с. 33]. Крім того, 3 травня 1908 року був затверджений закон про щорічні додаткові витрати на потреби початкової освіти в розмірі 6,9 мільйона крб. [11, с. 33]. Державні витрати на початкову освіту стабільно зростали [8, с. 4; 43, с. 21] і фінансування освітньої діяльності органів самоврядування Слобожанщини невпинно

покращувалось. У 1914 році на запровадження обов'язкової початкової освіти Харківська губернія отримала понад мільйон карбованців [4, с. 42]. Земство також продовжувало енергійно діяти в галузі освіти і у 1913 році виділило на потреби початкової освіти 500 тис. крб. [33, с.32]. Однак співпраця з державними органами призвела й до деяких негативних наслідків. Серед громадськості почала зростати занепокоєність бюрократизацією діяльності земств [3, с. 485; 8, с. 6]. Поглиблювались протиріччя з міським самоврядуванням незадоволеним розподілом земського податку [46, с. 155–157]. При цьому самоврядування Харкова плідно працювало для запровадження загальної початкової освіти в місті. У 1910 році Міська дума Харкова скасувала плату за навчання в міських початкових училищах [38, с. 33].

Попри всі негаразди ефективно поєднання громадської ініціативи і державної фінансової підтримки наближали запровадження загальної початкової освіти на Харківщині. Найбільш плідно діяли земства Вовчанського і Харківського повітів [44, с. 300]. Протягом восьми років, з моменту вступу в дію міністерських інструкцій для земств і до 1915 року, кількість земських шкіл та їх учнів зросла майже на 65%. У 1913 році проект по запровадженню загальної початкової освіти, за підрахунками Харківської земської управи, був виконаний на 57%. У повітах Харківської губернії рівень залучення дітей до навчання у початкових училищах коливався від 46% у Лебединському повіті до 80% у Вовчанському [12, с. 141]. На 1915 рік кількість земських шкіл та їх учнів у порівнянні з 1907 роком збільшилась на 65% [17, с. 216]. Також результатом співпраці земств і державних органів влади стало просування у реалізації безперервності освіти. Обдаровані учні початкових училищ з 1912 року отримали можливість безкоштовно навчатись у середніх навчальних закладах [5, с. 192].

Ще одним напрямом взаємодії громадськості й Міністерства народної освіти стала модернізація навчальних програм для початкової школи. Програми не змінювались протягом попередніх сорока років. Увесь цей час громадськість, місцеве самоврядування, діячі освіти звертались до Міністерства народної освіти з пропозиціями переглянути існуючі програми початкових шкіл з метою зробити початкову освіту більш наближеною до практичних потреб життя. Протягом другої половини XIX століття громадські ініціативи не знаходили відгуку в урядових колах. Запровадження обов'язкової початкової освіти викликало потребу негайного перегляду навчальних програм. Усвідомлюючи, що на місцях накопичено безцінний педагогічний досвід, Міністерство дало дозвіл створити в губернських центрах спеціальні комісії за участі професійних педагогів для розробки методичного забезпечення процесу навчання у початкових народних училищах. У Харкові така комісія була створена у 1910 році [25, с. 247].

Результатом діяльності губернських комісій у співпраці з Міністерством народної освіти стало запровадження у 1913 році нових програм для початкових шкіл з чотирирічним терміном навчання. Обов'язковими предметами залишались Закон Божий, арифметика, російська та церковнослов'янська мови, але була скорочена кількість годин на вивчення церковнослов'янської мови, була розширена програма з арифметики, вчитель отримав більше самостійності у справі організації навчального процесу [30, с. 6]. При вивченні російської мови вивчення граматичного матеріалу зменшили на користь розвитку усного мовлення і виразного читання. Курс було розширено з метою обов'язкового надання учням знань з історії, географії і природознавства [30, с. 9–11].

Отже, громадськість у співпраці з Міністерством народної освіти досягла, принаймні частково, поставленої ще в XIX столітті мети – зробити початкову освіту більш практично спрямованою. Головним завданням освіти відтепер стало не лише «розповсюдження початкових корисних знань», а й «вироблення в учнів навичок самостійної розумової роботи, виховання в душі високих моральних норм та громадянських почуттів» [30, с. 6].

З першого дня освітньої діяльності місцевих органів самоврядування останнім довелось зіткнутись з такою проблемою, як забезпечення навчальних закладів педагогічними кадрами. Зростання мережі навчальних закладів, особливо в кінці XIX століття, призвело до усвідомлення громадськими діячами необхідності підвищення професійного рівня вчителів. Держава в цій галузі, як і в інших освітніх питаннях, не проявляла активності і земства, зокрема на Харківщині, вирішували цю проблему самостійно. У 1875 році була заснована Вовчанська учительська

семінарія. Саме вона була основним постачальником вчителів для земських шкіл Харківської губернії. У 1912 році серед діючих вчителів початкових училищ губернії випускники семінарії становили майже 25% [12, с. 143]. Інші вчителі не мали педагогічної освіти, більшість з них мали загальну середню освіту. З метою виправлення ситуації Харківське губернське земство майже щороку організовувало проведення літніх педагогічних курсів. Цей захід виявився досить ефективним і сприяв піднесенню якості освіти у земських школах. В умовах запровадження обов'язкової початкової освіти проблема кадрового забезпечення вкрай загострилась. За допомогою педагогічних курсів не можливо було вирішити проблему професійної підготовки вчителів. Необхідно було розширювати мережу навчальних закладів, які надавали б педагогічну освіту. У 1908 році в Харківському єпархіальному училищі відкрили педагогічний клас. З цього часу випускниці училища отримали право вчителювати в початкових навчальних закладах [19, с. 48]. 28 листопада того ж року земство подало клопотання до Міністерства народної освіти про відкриття в Харківській губернії учительської семінарії для жінок із терміном навчання у чотири роки [12, с. 42]. Це клопотання не було задоволене, а ось наступне звернення з цього питання у 1910 році було підтримане і були відкриті семінарії у Старобільському, Охтирському і Харківському повітах [6, оп. 1, спр. 2999, арк. 155]. Початок їх діяльності приурочили до трьохсотріччя дому Романових. У цих семінаріях навчались 99 земських стипендіатів, кожного року випускали 33 підготовлених педагогів [12, с. 46]. У 1910 році губернське земство прийняло рішення про організацію в Харкові постійних педагогічних курсів для випускників середніх навчальних закладів, зі щорічним випуском 250 чоловік [12, с. 7].

Низька престижність праці вчителя також загострювала проблему кадрового забезпечення початкових народних училищ. До кінця XIX століття утриманням вчителів займались виключно земства, сільські й міські громади. В цілому заробітна плата вчителів була невисокою, умови праці і проживання незадовільними. Наслідком цього була часта зміна вчителів, що негативно впливало на навчальний процес. Тому на початку XX століття ще одним напрямком співпраці земства і уряду стало підвищення соціального статусу вчителів. З переходом до загальної початкової освіти держава взяла на себе оплату праці вчителів. У 1907 році законодавчо була встановлена мінімальна зарплата вчителя початкових народних училищ у розмірі 300 рублів на рік, а через рік додали ще 60 рублів [31, с. V]. Застосовувались й інші методи заохочення – у 1907 році для вчителів були запроваджені золоті й срібні медалі «За старанність», пропрацювавши дванадцять років учитель отримував права чиновника 14 класу [37, с. 103].

3 червня 1908 року був прийнятий закон, яким держава взяла на себе оплату праці вчителів. Проте органи місцевого самоврядування Харківської губернії не усунулись від проблем матеріальної допомоги вчителям. Вчителям надавали житло, видавали премії до Різдва й Великодня, за клопотаннями вчителів земства видавали їм разову грошову допомогу в сумі від 40 до 100 рублів. Також вчителі отримували надбавки до заробітної плати в залежності від кількості років відпрацьованих у народних початкових училищах. Повітові земства встановлювали рівень доплат самостійно, тому суми доплат значно відрізнялись. Так, у Сумському повіті доплачували 50 рублів на рік за п'ять років педагогічної праці та 100 рублів за 10 років. У Вовчанському повіті вчителі отримували надбавки за 5, 10, 15 і 20 років сумлінної праці в обов'язку, відповідно, 50, 100, 120 і 150 рублів на рік. Учителям шкіл Харківського повіту за кожні п'ять років праці збільшували річну зарплату на 20% [28, с. 21]. У Харківській губернії мінімальна зарплата вчителів початкових народних училищ становила 360 рублів, а максимальна – 720 рублів на рік. Харківське губернія вийшла за рівнем оплати праці вчителів на четверте місце в Україні та на шосте місце в Російській імперії [15, с. 12].

Водночас необхідно зазначити, що співпраця не завжди приносила стабільно позитивні результати. Державна політика на початку XX століття була складною і суперечливою в цілому і у питаннях освіти зокрема. У 1909 році було розроблене нове Положення про початкові училища, яке у квітні 1910 року винесли на розгляд Державної думи. Обговорення проекту Положення тривало рік, а потім його передали до Державної ради. Остання негативно поставилась до проекту, категорично відкинувши пункти про викладання на місцевих мовах, про право випускників

початкових училищ на перехід до середніх навчальних закладів та інше [40, с. 140]. Врешті Положення так і не було прийняте.

З початком Першої світової війни ситуація значно змінилась. Співпраця місцевих органів самоуправління і органів влади в галузі початкової народної освіти була загальмована. Знизився рівень державних витрат на потреби освіти. Уже в 1914 році уряд зменшив витрати на позашкільну освіту, скасував чергове підняття зарплати вчителів [48, 1916 – 12 сентября]. На початку 1915 року Міністерство народної освіти офіційно заявило про призупинення реалізації проекту запровадження загальної початкової освіти [41, 1915 – 24 февраля]. У складному становищі опинились і земства, які мусили скорочувати свої витрати. Проте земства намагались зберегти здобутки довоєнного періоду. В Харківській губернії земства продовжували розбудову шкільної мережі до 1917 року.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Таким чином, органи місцевого самоврядування Харківської губернії від самого початку своєї діяльності у сфері початкової народної освіти поставили за мету запровадження загальної обов'язкової початкової освіти, яка була б першою ланкою в системі освіти. Проте самотужки досягти цієї мети представники громадськості не змогли. Ситуацію змінила перша російська революція, яка довела необхідність вирішення назрілих політичних, економічних і соціальних проблем. Однією з основних була проблема запровадження загальної початкової освіти. Державна політика в освіті зазнала істотних змін. Цілком закономірним явищем стала співпраця органів влади з органами місцевого самоврядування. Саме громадськість спрямувала виділені державою ресурси в ті напрями, які були найбільш необхідними для розбудови початкової народної освіти. Десять років співпраці дали значний результат – кількість початкових народних училищ в Харківській губернії збільшилася на дві третини. Був підвищений соціальний статус учителів, поліпшилось їх матеріальне становище. Більш практичного спрямування набули навчальні програми. Однак державна політика в галузі народної освіти була непослідовною і часом суперечливою. Законодавча база для загальної початкової освіти так і не була сформована остаточно. З початком Першої світової війни почався поступовий занепад плідної співпраці громадськості та місцевих органів самоврядування. Після революції 1917 року були знищені як здобутки цієї співпраці, так і сама можливість подібної співпраці й використання досвіду попередніх років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. *История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905)* / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Харьков: Фабр. им. М. В. Фрунзе, 1993. – Т.2. XIX-й и начало XX-го века. – 982 с.
2. Богданов И. М. *Грамотность и образование в дореволюционной России и СССР* / И. М. Богданов. – М.: Наука, 1964. – 381 с.
3. Веселовский Б. Б. *Некоторые новые явления земской жизни* / Б. Б. Веселовский // *Земское дело*. – 1916. – № 10. – С. 485–489.
4. Веселовский Б. *Пособия на всеобщее обучение* / Б. Б. Веселовский // *Учитель и школа*. – 1915. – № 5. – С. 39–43.
5. *Вестник народного образования*. – 1912. – № 3.
6. *Державний архів Харківської області. Фонд 304*.
7. Драч О. О. *Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.)*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / О. О. Драч. – Харків, 2002. – 21 с.
8. Дедов Г. *Земство и народное образование (1864-1914)* / Г. Дедов // *Школа и жизнь*. – 1914. – № 1. – С. 5–11.
9. *Доклад Харьковской городской думе комиссии по организации начального образования* – Харьков: Изд-во зем. управы, 1878. – 390 с.
10. *Доклады Харьковской губернской земской управы по отделу народного образования за 1906 год*. – Харьков: Изд-во зем. управы, 1907. – 402 с.
11. *Доклады Харьковской губернской земской управы по отделу народного образования за 1907 год*. – Харьков: Изд-во зем. управы, 1908. – 388 с.
12. *Доклады Харьковской губернской земской управы по отделу народного образования за 1912 год*. – Харьков: Изд-во зем. управы, 1913. – 425 с.
13. Дровозюк Л. *Земська школа в Україні* / Л. Дровозюк // *Рідна школа*. – 1997. – № 12. – С. 73–74.
14. Дякин В. С. *Земства и самодержавие в третьейюньской монархии* / В. С. Дякин // *Вопросы истории России XIX – начала XX века*. – Л.: Наука, 1983. – С.127-141.
15. Жаров Ф. *Материальное положение народного учителя в 40 губерниях земской России* / Жаров Ф. // *Учитель и школа*. – 1915. – №5. – С. 9 – 20.
16. Жуков С. М. *Земські школи Харківської губернії (1865-1919 рр.)*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2012. – 24 с.

17. Жуков С. М. Реалізація проекту запровадження загальної початкової освіти у Харківській губернії на початку ХХ ст. / С. М. Жуков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – Вип. 11 – С. 212–221.
18. Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2002. – 24 с.
19. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Харків: Фоліо. Золоті сторінки, 2004. – 482 с.
20. И.Д. Об условиях выдачи Министерством народного просвещения пособий на содержание учащихся/ И.Д. // Земское дело. – 1912. – №1. – С. 37-43.
21. Каптерев П. Ф. История русской педагогики/ П. Ф. Каптерев. – Пг.: Тип. «Энергия», 1915. – 451 с.
22. Ковалевский Н. З. Вопросы народного образования в Валковском уездном земском собрании Харьковской губернии / Н. З. Ковалевский // Земское дело. – 1912. – № 23. – С. 1550–1554.
23. Константинов Н.А. Очерки по истории начального образования в России / Н.А.Константинов, В.Я. Струминский. – М.: Учпедгиздат, 1953. – 218 с.
24. Кравченко Т. М. Діяльність місцевого самоврядування на Харківщині в справі розвитку початкової освіти (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) / Т. М. Кравченко // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія. Вип. 1. – Х., 1997. – С. 144–155
25. Латышев В. Программы начальной школы и разработка их в земствах/ В. Латышев // Русский народный учитель. – 1911. – № 6-8 – С. 240–258.
26. Мармазова О.І. До питання освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть) / О.І. Мармазова // Схід. – 1998. – №5. – С.40–42.
27. Медынский Е. Бюджеты земских школ/ Е. Медынский/ Е. Медынский // Земское дело. – 1914. – № 21. – С. 1289–1295.
28. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. – Харьков: Тип. газ. «Утро», 1910. – 110 с.
29. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год. – Харьков: Изд-во Харьковского губ. стат. ком., 1867. – 341 с.
30. Программы для одноклассных начальных народных училищ ведомства Министерства народного просвещения// Народный учитель. – 1913. – № 25. – С.5-15.
31. Проект школьной сети Харьковской губернии. Валковский, Змиевской, Изюмский, Старобельский и Сумской уезды. Школьная сеть Волчанского уезда. Приложения к докладу Харьковской губернской управы очередному Губернскому земскому собранию 15 января 1908г. – Харьков: Тип. Губ. зем., 1908. – 89 с.
32. Рада.
33. Русов О. О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту / О. О. Русов // Світло. – 1914. – № 7-8. – С. 27–33.
34. Русова С.Ф. Современные школьные нужды в Украине / С. Ф. Русова // Украинский вестник. – 1906. – № 2 – С. 115–122.
35. Рутцен фон А. Земство и земская школа за первые пятьдесят лет / А. фон Рутцен // Школа и жизнь. – 1914. – № 1. – С. 11–16.
36. Свод постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов Губернской управы за десять лет (с 1890 по 1899 г. включительно) с приложениями. – Харьков: Изд-во Харьковского губ. стат. ком., 1901. – 294 с.
37. Сліпушенко Т.В. Початкові загальноосвітні заклади Харківщини у ХІХ – на початку ХХ сторіччя/ Т.В. Сліпушенко // Шості Сумцовські читання. – Харків, 2001. – С. 101–105
38. Современное хозяйство города Харькова. – Харьков: Тип. В. Смирнова, 1914. – Вып. 1. – 378 с.
39. Фальборк Г. А. Всеобщее образование в России / Фальборк Г.А. – М.: Тип Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 184 с.
40. Филоненко Т. В. Развитие школьного образования в России в начале ХХ века / Т.В. Филоненко // Вопросы истории. – 2004. – № 9. – С. 137–141.
41. Харьковские ведомости.
42. Харьковский календарь на 1879 год. – Харьков : Изд-во Харьковского губ. стат. ком., 1878. – С.337-339.
43. Хоскинз Д. Россия: народ и империя / Д. Хоскинз. – Смоленск: Издание Гос. музея, – 2001. – 261 с.
44. Чижевский П. Всеобщее обучение в земских губерниях / П. Чижевский // Земское дело. – 1910. – №4. – С. 298–302.
45. Чижевский П. Казённые пособия на всеобщее обучение в земских губерниях / П. Чижевский // Земское дело. – 1910. – № 1. – С. 21–25.
46. Чорний Д. М. По лівий бік від Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Харків: Основа, 2007. – 361 с.
47. Щепкин М. П. «Заботы» правительства о всеобщем обучении / М. П. Щепкин // Самоуправление. – 1907. – № 3. – С. 10–13.
48. Южный край.